

SITUERING VAN LACANS

“PROPOS DIRECTIFS POUR UN CONGRÈS SUR LA SEXUALITÉ FÉMININE” (1958)¹

Lieven Jonckheere

Deze bijdrage wil Lacans “Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine” (1966 [1958-1960]) situeren in de beweging van zijn ondervraging van de vrouwelijke seksualiteit. Ik doe dit door daarin drie tijden en twee leidraden te onderscheiden.

1. Drie tijden

Ik situeer dus een tekst van Lacan via zijn seminars of gesproken onderwijs. Dat betekent dat ik de lezer uitnodig om een kijkje te nemen in wat Jacques-Alain Miller Lacans ‘atelier’ noemt – atelier waarbinnen dit geschrift eerst geconstrueerd is geworden, om daarin nadien ook weer gedeconstrueerd te worden. Lacans onderwijs kenmerkt zich inderdaad door een complex spel aan breukvlakken. Hier zetten we de bijzonderste op het vlak van de vrouwelijke seksualiteit op een rijtje.

Séminaire XX
La Femme n'existe pas en l'Autre jouissance

De meest in het oog springende breuk blijft *Séminaire XX* (1975 [1972-1973]) – dat de geschiedenis zal ingaan als hét seminarie over de vrouw, al was het maar omwille van het nog steeds schandaleuze “De Vrouw bestaat niet” (*La Femme n'existe pas*), boutade die Lacan daar probeert hard te maken via het concept van het Andere genot (*Autre jouissance*). De vrouwelijke seksualiteit wordt daar logisch benaderd, via formules – en dus niet meer, zoals bij de postfreudianen, vanuit de reconstructie van haar oedipale en preoedipale ontwikkelingsgeschiedenis. Dit betekent dat Lacan alle keuzes in kaart brengt, die vanuit de referentie van de symbolische fallus, als conceptualisering van de freudiaanse castratie, tegenover het genot mogelijk zijn. Voor een vrouw komt dat neer op twee keuzes. Enerzijds weten we op dat moment al – ik kom daar meteen op terug – dat de castratie of de symbolische fallus ook voor haar gelden. Maar er blijkt ook nog iets Anders te spelen, een genot waarvan Lacan zegt dat het *pas-tout* is, niet-één of niet-geheel binnen het fallisch genot, en dat hij het Andere genot noemt. Het is de verdienste van Jacques-Alain Miller, met zijn *orientation lacanienne*, van dit cruciale moment in Lacans benadering van het vrouwelijk genot ook vandaag nog voortdurend weer onder de aandacht te brengen door dat in al zijn vooronderstellingen en gevolgtrekkingen te exploreren. Daar ga ik nu niet op in, maar verwijst daarvoor naar andere bijdragen in dit nummer (wie, in dit nummer).

Ik wil hier vooral laten zien hoe Lacan die symbolische fallus, als conceptualisering van de castratie, eerst zelf als dé referentie voor de vrouwelijke seksualiteit heeft moeten installeren, om die dan weer, in *Séminaire XX*, te kunnen problematiseren.

Séminaires I-II-III
De Vrouw en De Ander

In Lacans onderwijs is de symbolische fallus dus niet *a priori* gegeven, als maatstaf voor de

¹ Volledig herwerkte en van een uitgebreide bibliografie voorziene versie van mijn bijdrage tot de eerste sessie (26 september 2009) van het Theoretisch Seminarie in Lacans onderwijs “Dochter, Moeder, Vrouw: actualiteit van Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine (1958)” (Jonckheere, L. & Lysy, A. 2009). Dat Theoretisch Seminarie wordt georganiseerd door de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, met Lieven Jonckheere en Anne Lysy als verantwoordelijken.

vrouwelijke seksualiteit. In zijn eerste drie seminars, in de eerste helft van de jaren vijftig, situeert hij die inderdaad nog heel algemeen tegenover de betekenaar, het Symbolische, de Ander.

Het antwoord op de vraag, de hysterische vraag, van zowel de man als de vrouw, "Wat is een vrouw?", wordt op dat moment nog via de Ander gegeven – zoals geconcretiseerd in de formule "Gij zijt mijn vrouw". Het is dan ook in die context dat Lacan veel aandacht blijkt te hebben voor de plaats van de vrouw in het huwelijk (1978 [1954-1955], 302). Daarin wordt een vrouw gegeven, niet aan één man, degene die zegt "Gij zijt mijn vrouw" – God beware die man –, maar wel aan de Ander, die daarvoor de garantie vormt, bijvoorbeeld onder de vorm van een of andere God. Van die Ander is de man dan, bij die vrouw, als het ware maar de plaatsvervanger op aarde (*Vorstellungsrepräsentanz*). In het huwelijk viseert de liefde van een vrouw dan ook die Ander, die God, en pas daarachter 'alle mannen', de mannen als geheel. Indien niet, dan leidt dat tot allerlei verwordingen van de seksuele verhouding (cfr Freuds *Erniedrigung* van het liefdesleven).

*Séminaires IV-V
vrouwen en fallussen*

Waar komt de symbolische fallus nu op de proppen? In *Séminaire IX* (niet gepubliceerd [1961-1962], les 09-05-1962) vraagt Lacan zich af: "Die fallus, wanneer zijn wij ons hier daarvoor eigenlijk gaan interesseren, op een wijze die iet of wat structurerend en vruchtbaar is gebleken?" Het antwoord volgt prompt: "In verband met de problemen met de vrouwelijke seksualiteit!". Dat is een verwijzing naar zijn eerste pogingen, een aantal jaar eerder, om vat te krijgen op die fallus – die meteen een dubbel gezicht bleek te vertonen: een imaginair, in *Séminaire IV* (1994 [1956-1957]), en een symbolisch, in *Séminaire V* (1998 [1957-1958]).

Maar om te beginnen neemt die imaginaire fallus ook al verschillende vormen aan, meer bepaald drie.

Een vrouw kan bijvoorbeeld de fallus van de man zijn. Dat betekent dat ze zich laat welgevalen dat ze de vrouw van een man is, dat een man met haar uitpakt, haar letterlijk tentoonstelt, en daarmee als het ware zegt: "Let maar niet op mij, kijk naar haar ... als naar mijn fallus!". Een vrouw als fallische bliksemafleider, voor andere mannen. Of voor andere vrouwen. Schoolvoorbeeld is Nabokovs *Lolita*, die inderdaad geschoeid is op de door Fenichel (1936) geconsacreerde leest van *girl=phallus*. Maar ook de hoofse liefde benadert Lacan, op dat moment, vanuit die vergelijking (*équation*). Lacan zal altijd blijven verwijzen naar deze eerste imaginaire gedaante van de fallus (1994 [1956-1957], 167; 1966 [1957-1958], 565).

Een tweede is de fallus die de moeder verlangt, die zij zou willen hebben – de klassieke freudiaanse penisnijd (*Penisneid*) – die door Lacan dan wel geconceptualiseerd wordt als privatie (*privation*). Dat is de vrouw als reëel gat of gat in het reële (*trou réel*), de vrouw als gapend Medusenhoofd – als gevolg van haar verstoken zijn van een symbolisch object (dat later, in *Séminaire XX*, de betekenaar voor De Vrouw zal worden) – door toedoen van een of andere imaginaire agens (de vader?) (1994 [1956-1957], 195 en 199). Die privatie kan een vrouw dan trachten te dichten met een imaginaire fallus ... onder de vorm van een kind. Als dat door die moeder niet tot object van haar genot wil gereduceerd worden, moet dat kind, jongen of meisje, daarin dan ook meespelen, moet het zich dus identificeren met die door de moeder verlangde fallus.

Dat komt uiteindelijk neer op een meer uitgewerkte versie van de situatie die Lacan aanvankelijk vereenvoudigde als die van het spiegelstadium (1966 [1936]). Dat ging nog uit van een directe imaginaire verhouding tussen moeder en kind. In *Séminaire IV* blijkt die verhouding dus door de fallus gemedieerd te worden: als het kind één wordt voor de spiegel is dat niet meer, neutraal, in de armen van de moeder, maar, geseksualiseerd, als gegrepen in het foedraal van de fallus die zij mist.

Een laatste imaginaire fallus is degene die het subject kan hebben, de fallus die het kan krijgen – van de vader. De klassieke freudiaanse invulling daarvan, voor het meisje, is een kind van de vader – wat meteen ook haar entree in het oedipuscomplex betekent. Dat loopt echter noodzakelijk op een ontgoocheling uit: dat kind komt er niet. Met alle klinische gevolgen van dien, die vanaf de puberteit aan het licht kunnen komen.

Zo zal Freud een vorm van vrouwelijke homoseksualiteit (1960[1920]) als antwoord daarop bekijken. Omdat ze geen kind, als imaginaire fallus, van de vader krijgt, maakt een jongedame dan maar een rijpere

demi-mondaine op hoofse wijze het hof. Zodoende maakt ze haar vader diets hoe een man een vrouw moet dienen, hoe een man van een vrouw dient te houden: als een fallus, én juist omwille van haar gemis.

Het is pas na de identificatie van al die imaginaire travestieën van de fallus dat Lacan, in *Séminaire V*, met de conceptualisatie van de fallus als betekenaar in het onbewuste, het eerste echte keerpunt in zijn benadering van de vrouwelijke seksualiteit kan nemen.

Het gaat daarbij in principe niet meer om een fallus die het subject kan hebben, maar om degene die het *niet* kan hebben, die het nog niet heeft (jongetje), die het nooit zal hebben (meisje) – de fallus als gemis, als leeg object (*objet vide*, *objet-manque*).

Geheel in de stijl van die tijd geschiedt die poging tot conceptualisering van de symbolische fallus in een *retour à Freud*, hier op het gebied van de castratie. In dit geval betekent dit dan wel dat Lacan eerst zijn eigen weg moet zoeken in het zogenaamde gekissebis om de fallus (*querelle du phallus*) tussen Freuds vrouwelijke discipelen. *What is at stake?* Vereenvoudigend kunnen we stellen dat Freud enkel het oedipale of de castratie bij de vrouw conceptualiseerde – en dat zijn analytica's zich daarop verplicht gezien hebben om, één voor één, elk op hun eigen wijze, vanuit hun eigen analyse, wat uiteraard niet als kritiek kan gelden, de kaart te trekken van het preoedipale en al wat aan de castratie ontsnapt. De bijzonderste protagonisten zijn Karen Horney (1924 [1922]) over castratiecomplex en homoseksualiteit bij de vrouw, Helen Deutsch (1930) (**Luc Vander Vennet, in dit nummer?**) en Marie Bonaparte (1935) over masochisme bij de vrouw, *and last but not least* Joan Rivière (1929) over maskerade bij de vrouw. Omdat Freud er maar niet in slaagde om, met zijn epochale tekst over de vrouwelijke seksualiteit (1960 [1931]), in zijn eigen autoritaire stijl, orde op zaken te stellen, is Ernest Jones (1948 [1927], 1933, 1935) dan maar in de bres gesprongen. Vanaf een bepaald moment heeft die inderdaad werkelijk hemel en aarde bewogen om al die door hem meteen als dissident onderkende vrouwelijke visies alsnog met Freuds te rijmen. Dat is dan vooral gebeurd door een soort genese van de vrouwelijke seksualiteit ineen te knutselen, waarin Freuds oedipale stellingen over de castratie gefundeerd worden in een amalgaam aan preoedipale intuïties van zijn analytica's. En zodoende is de latere Freud-hagiograaf volgens Lacan eigenlijk zelf een dissident geworden – op twee punten.

Geïnspireerd door Karen Horney meent Jones om te beginnen, als een soort God, iedereen het zijne te moeten geven: het jongetje had dus al de penis, nu het meisje nog ... de vagina. Er wordt dus niet meer uitgegaan van de penis als enige primair gegeven referentiepunt – wat Freud de anatomie als lot (*Anatomie ist Schicksal*) noemt. Vanuit een biologisch uitgangspunt wordt daar nu dus ook langs de kant van de vrouw een primair orgaan naast geplaatst – waarvan duister blijft vanwaar of hoe het meisje dat zou 'kennen'. Jones gaat er dan maar van uit dat het meisje het bestaan van de vagina niet 'van ziens', maar van 'voelens' moet 'kennen'. Maar omdat dat duister intern vrouwelijk orgaan zo angstwekkend is, richt het meisje haast meteen al haar aandacht en energie op het rudiment van penis bij zichzelf, op de clitoris dus. Ze vlucht als het ware in de fallische fase – die eigenlijk, daarop wijst Jones zelf, tot stand zoals een fobie: middels een exteriorisering maakt ze die primaire angst beter beheersbaar, schrik om 'de penis' kwijt te spelen in plaats van schrik voor het duistere gat of genot in zichzelf.

Naast dat biologiserend uitgangspunt speelt ook het genetisch perspectief Jones parten. Omdat, zo redeneert hij, de moederborst eerst aan bod komt, kan de penis in de grond nooit meer zijn dan een travestie van de moederborst, moet hij daarmee als het ware gefarceerd zijn. En dus is de castratie gemodelleerd op het spenen, het verlies van de moederborst – waartegenover beide geslachten om te beginnen in dezelfde positie staan.

In zijn poging om de functie van de symbolische fallus of de castratie voor de vrouw te situeren houdt Lacan uit heel dat door Jones georchestreerde vrouwelijk gekissebis om de fallus uiteindelijk slechts één bijdrage over – en dat is Jones' Koninginnestuk, dat Freud merkwaardig genoeg nooit één gepubliceerd woord van commentaar waardig zou keuren: Joan Rivière's geïnspireerde visie op de maskerade als wezen van de echte vrouw (Jones & Freud 1993 [1908-1933], zie index). Een zoveelste uiting van Freuds kortzichtigheid op het gebied van de vrouw? In de loop van zijn onderwijs zou Lacan juist die maskerade telkens opnieuw ondervragen, om daaraan uiteindelijk ook een heel eigen draai te geven, in een poging haar een plaats te

geven in zijn eigen constructie rond het vrouwelijk genot. Die maskerade zou een vrouw bijvoorbeeld toelaten om niet alleen de imaginaire fallus van de man te spelen, maar ook om zich telkens opnieuw weer in zijn fantasme in te voegen, zonder dat dit haar koude kleren raakt (1974 [1973], 64; Els Van Compennolle, in dit nummer?).

Blijft dat het, op dat moment, in *Séminaire V*, ook voor Lacan nog niet altijd even duidelijk is wat er nu juist moet verstaan worden onder die symbolische fallus – die in elk geval niet volledig synoniem is met de freudiaanse castratie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een geschrift uit die tijd (1966 [1957-1958], 543, 555 en 557), waarin hij die symbolische fallus bestempelt als een unieke betekenis (*signification*) die in het imaginaire opgeroepen wordt door de betekenaar van de Naam-van-de-Vader. De Naam-van-de-Vader is een betekenaar en de fallus een betekenis. In een ander geschrift uit diezelfde tijd, met de dubbelzinnige titel “Signification du Phallus” (1966 [1957], 690), spreekt hij al klaarder taal; daar wordt de fallus een unieke betekenaar (*signifiant*), doordat hij als het ware alle door de betekenaar gegenereerde effecten van zin (*sens*) verzamelt. De fallus is niet de betekenaar van de betekenaar, die bestaat niet, maar de betekenaar van de effecten van de betekenaar. In die zin is hij de enige betekenaar met een referentie, die naar ‘iets’ verwijst.

Een belangrijk passage is dat, “Propos directifs” maakt daarvan als het ware de gevolgtrekkingen voor de vrouw.

Ter afronding van dit eerste belangrijke moment in Lacans benadering van het vrouwelijk genot wil ik er nog even op wijzen dat hij het samenspel van al die fallussen, imaginaire en symbolische, op dat moment nog structureel-genetisch benadert (Miller 1997 [1992]). Dat komt erop neer dat eerst beide verhoudingen tot de fallus in kaart worden gebracht, en dat men zich vervolgens kan afvragen wat de permutatie van de ene in de andere structuur bepaalt. Dat valt te vergelijken met Lacans lezing van Freuds gevalstudie van de kleine Hans, in *Séminaire IV*, waarin hij inderdaad ook de permutaties van de ene in de andere structuur volgt – spelletje dat maar mogelijk is doordat ergens een element ontbreekt (1994 [1956-1957], 199-407).

*Séminaire X
vrouw en object a*

Tussen *Séminaires IV-V*, over de functie van de symbolische fallus, en *Séminaire XX*, over het daaraan ontsnappend Ander genot, ligt een tweede belangrijk moment in Lacans benadering van het vrouwelijk genot – dat maar al te vaak uit het oog verloren wordt – en dat wij, dankzij, weerom, Miller, telkens opnieuw ontdekken, bij het werk in de *New Lacanian School* – en dat is *Séminaire X* (2004, [1962-1963]). Dat probeert de plaats en functie van het object *a* bij de vrouw te situeren. Wat, achteraf bekeken, eigenlijk neerkomt op een eerste problematisering van de sleutelplaats en -functie van de symbolische fallus voor de vrouw én een wegbereiding van het Ander genot.

Kort gezegd staat het object *a* voor het beetje genot dat het subject is kwijtgespeeld. Paradigma is de borst, waarvan het kind denkt dat die deel uitmaakt van zijn eigen lichaam. Het fantasme recupereert dan iets van dit verloren genot, in het veld van de Ander, door dat aan het lichaam van de Ander vast te haken. En dat vormt dan de basis voor het verlangen.

In de liefde blijkt nu dat een vrouw, in vergelijking met de man, niet zo sterk door dat object *a* en dat fantasme gebonden hoeft te zijn. Inderdaad, tussen het genot (*jouissance*), in *Séminaire XX*, en het verlangen (*désir*), in *Séminaires IV-V*, dringt zich in *Séminaire X* de liefde (*amour*) op – liefde die dat genot en verlangen verknoopt, door een soort brug overheen de kloof van de angst te slaan. Over die liefde doet Lacan een aantal straffe uitspraken, aforismen noemt hij dat, die, op dat vlak, de kloof tussen man en vrouw in de verf moeten zetten – een lacaniaanse versie van Freuds *Phasendifferenz* of de vaststelling dat de genese van de objectverhouding bij man en vrouw op een totaal ander niveau eindigt (1960 [1933], 144).

Wat blijkt inderdaad, in de kliniek van de liefde? Dat de vrouw waarachtiger en werkelijker is (*plus vraie et plus réelle*), doordat ze niets mist (*ne manque de rien*). Dat ze voor haar genot niet zo afhankelijk is

van de Ander, doordat de knoop van haar verlangen losser zit, doordat haar fantasmatische band met het object *a* losser is. (2004 [1962-1963], 211-214). En dit in schril contrast met de man, voor wie de verhouding met het object *a* in het fantasme een bloedserieuze zaak is – zoals blijkt uit de kliniek van zijn liefdesleven.

Twee typisch vrouwelijke fantasmes getuigen van de vrijheid van een vrouw in verhouding tot het object *a* dat de man voor haar of dat zij voor de man kan belichamen – en dat zijn respectievelijk de fantasmatische figuur van Don Juan, en een fantasme dat Lacan als 'onecht' bestempelt, het zogenaamd vrouwelijk masochisme.

Don Juan is de man die geen tekort zou hebben. Of dat oorzaak of gevolg is, blijft onduidelijk. Is het omdat hij niet aan de castratie onderworpen is, dat hij niet gehinderd wordt door de fantasmatische verhouding tot het object *a*, en zich niet, zoals elke man van vlees en bloed, uiteindelijk in één vrouw verliest? Of is het integendeel omdat hij zich niet aan één draagster van *a* bindt, dat hij aan de castratie ontkomt? In elk geval: Don Juan is de man die ten volle assumeert wat eigenlijk een radicale vorm van bedrog is, namelijk dat hij zelf niets zou verlangen, dat hij het absolute object zou zijn, dat altijd op de plaats van een ander komt. Wat geruststellend is, voor een vrouw. (2004 [1962-1963], 224 en 233).

Het masochisme daarentegen is slechts in schijn een vrouwelijk fantasme. Dat reveleert niet haar verhouding tot het eigen object *a*, maar slechts haar bereidheid om dat object *a* in het fantasme van de man in te vullen zoals hij dat verlangt – voor de tijd dat het duurt, zolang ze hem 'voldoende graag' ziet. Dat is slechts mogelijk doordat de vrouw, in tegenstelling tot de man, ziet dat het object *a* slechts een *semblant*, een schijn, is. Het vrouwelijk masochisme is dus eigenlijk een fantasme van de man (2004 [1962-1963], 222; 1973 [1964], 176-177).

In de liefde, tegenover de man, blijkt een vrouw dus een soort latrelatie met het object *a* te kunnen onderhouden. Dat neemt niet weg dat ze daarnaast, of eigenlijk in de eerste plaats, nog sterker dan de man kan gegrepen zijn in een al heel wat minder losse verhouding met het object *a*, onder de vorm van haar kind. Voor een vrouw is een kind het enige authentieke, reële object (niet gepubliceerd [1964-1965], les 03-02-1965). En dat is volgens Lacan inderdaad gebaseerd op een fantasme waarin het kind "de présence van het objet *a* realiseert". Met alle symptomatische gevolgen voor dat kind van dien. (2001 [1969], 373).

Op dat moment, in *Séminaire X*, is met die dubbele verhouding tot het object *a* – losvaste met de man als drager van het object *a* én vastere met het kind als object *a* – nog niet echt gezegd dat een vrouw buiten het fallisch genot zou staan, dat haar verhouding tot dat object *a* een bron van Ander genot zou inhouden. Op die sprong is het nog wachten tot in *Séminaire XX*.

2. Twee leidraden

Vanuit de zojuist geschetste drie tijden krijgt Lacans onderwijs over de vrouwelijke seksualiteit iets van een telkens van perspectief verspringend en zich ontdubbeland labyrint. En daarin komt een of andere leidraad natuurlijk altijd goed van pas. In dit geval blijken dat er zelfs twee te zijn, waarvan de ene als een soort uitgangspunt en de andere als een soort mikpunt fungeert. Enerzijds is er het verlangen van Freud, diens beperktheid of vooroordeel tegenover vrouwen, en het tekort dat hij die van daar uit wel moet doen. Anderzijds is er een soort ongebreidelde creativiteit van vrouwen op het vlak van taalschepping. Die spanning, tussen Freuds remming, tegenover het vrouwelijk genot, en de vrouwelijke creativiteit, op taalvlak, treedt aan het licht bij elk van de zojuist aangegeven keerpunten in Lacans benadering van de vrouw. Ik licht beide polen even toe.

*Het verlangen van Freud
Beperktheid tegenover het vrouwelijk genot*

Freud, daar begint het allemaal telkens opnieuw bij, zag volgens Lacan geen andere mogelijke

regulering voor het verlangen van de vrouw dan de Naam van de Vader (*Nom du Père*) én de daardoor geïnstalleerde symbolische fallus. Die kritiek neemt diverse vormen aan; basis blijft echter Freuds verhouding tot zijn eigen vader én, van daaruit, ook zijn eigen vrouw. Waar die vader buiten schot blijft, is Freuds vrouw ongetwijfeld degene die het, doorheen al Lacans uitspraken over de vrouw, het meeste moet ontgelden. Hij maakt van haar een soort versteende hoedster van de grenzen van Freuds verlangen. Aan dat aldus geconstitueerde en begrensde verlangen van Freud koppelt Lacan dan allerlei onverkwikkelijke gevolgen (1973 [1964], 16, 29, 34-35, 38-39, 144).

Om te beginnen is er al de uitvinding zelf van een bepaald type psychoanalyticus, eentje die op de Naam van de Vader is geënt, en die hét antwoord vormt, niet op het verlangen van een vrouw, maar op dat van de hysterie. Wat wil de hysterie? “Een (vaderlijke) psychoanalyticus!”, luidt Freuds antwoord, aldus Lacan – die daaruit besluit dat die hysterie in dergelijke analyse dan ook van alles geneest ... behalve van die hysterie zelf.

Ook de psychoanalytische theorie draagt de sporen van Freuds verlangen. Diens eerste conceptualisering van de overdracht bijvoorbeeld beantwoordt, weer volgens Lacan, aan een vorm van weerstand tegenover het verlangen van de vrouw. Daarop wijst een bekende anekdote. Onder druk van zijn eigen vrouw zou Breuer Anna O's *talking cure* plots hebben afgebroken, om vervolgens in paniek te slaan tegenover de hysterische zwangerschap waarmee zij daarop antwoordde. Daarop zou Freud zijn broodheer prompt gerust gesteld hebben, met een eerste blauwdruk van de theorie van de overdracht ... waarin Breuers verlangen onder de mat wordt geveegd: het gaat daarin immers enkel om Anna O's verlangen, en dus niet om haar verlangen als antwoord op dat van Breuer.

Tenslotte heeft Freuds verlangen ook belangrijke repercussies op de institutionalisering van de psychoanalyse gehad, en nog altijd. Daarin mocht Lacan zich immers graag ergeren aan al die rare mama's (*drôles de mères*) die, op bepaalde momenten, in de postfreudiaanse psychoanalyse de plak zwaaien.

Deze al bij al vrij bitse kritiek op Freud, vanuit de klinische, theoretische en institutionele impasses waarin zijn schrik voor het verlangen van de vrouw de psychoanalyse heeft gemanoeuvreerd, lijkt Lacan nu soms te willen compenseren door een lofzang op de klinische intuïtie van Freuds volgelingen – lofzang die wel dubbelzinnig blijft. Freud had problemen met het verlangen van de vrouw. Analytica's blijken die niet te hebben met het verlangen van de man, integendeel: op dat punt blijken ze vaak bijzonder op hun gemak te kunnen zijn. En daarnaast zouden ze, tegenover hun eigen verlangen, als vrouw, ook nog eens een stuk meer op hun gemak zijn dan de man. Door haar grotere vrijheid tegenover het eigen verlangen en dat van de Ander staat een vrouw inderdaad sowieso al een stuk dichterbij wat Lacan het verlangen van de analyticus noemt, zit ze in een *pole position* om dat eigen verlangen en dat van de Ander zich tegenover elkaar te laten articuleren. (2004 [1962-1963], 212, 228-229; [1979-1980], 12).

Die lofzang heeft Lacan echter niet blind gemaakt voor de verborgen gebreken van freudiaanse analytica's. En dus is hij niet in Jones' euvel vervallen, om Freuds evidente beperking te compenseren met hun bijdragen, één voor één, en zo zijn eigen algemene psychologie van de vrouwelijke seksualiteit te smeden.

Het taalscheppend vermogen van vrouwen

Een vrouw, een echte, staat dus minder gespannen tegenover het verlangen dan een man, tegenover het zijne én het hare – wat zich, vanuit het einde van een analyse, kan vertalen in een grotere klinische intuïtie als analytica. De tweede leidraad knoopt daarbij aan. Telkens Lacan het vrouwelijk genot gaat herbekijken, stipt hij niet alleen even Freuds blinde vlek op dat vlak aan, maar ook een bepaalde fundamentele verhouding van vrouwen tot de taal, die ik hier hun taalscheppend vermogen noem. Dat is van een andere orde dan *making sense* of het scheppen van zin (*sens*), zoals mannen doen. Op grond van de gegeven taal vinden die, of hun onbewuste, telkens nieuwe metaforen uit, waardoor telkens weer zin geschapen wordt. Het is nu daarvoor dat vrouwen als het ware het voorbereidend werk doen, door, telkens opnieuw, nieuwe taal te scheppen (2005 [1975-1976], 117). Eenmaal van dat trauma van dat brokstuk nieuwe taal bekomen, of juist

om daarvan te bekomen, kunnen mannen daarmee dan poëtisch aan de slag gaan. Als ze maar voldoende 'vrouw worden', in de paranoia bijvoorbeeld, zijn ook mannen tot dergelijke taalschepping in staat. Joyce's vrouwwording (*Verweiblichung* of *pousse-à-La-Femme*) bestaat inderdaad uit het scheppen van nieuwe taal, naar het model van wat hij, in zijn epifanieën, vrouwen constant onder elkaar hoorde doen (2001 [1975], 569).

Het paradigma van die vrouwelijke taalschepping blijft echter de beweging van de zogenaamde *précieuses*. Lacan verwijst daarnaar bij elke wending in zijn benadering van het vrouwelijk genot (1975 [1953-1954], 238 en 295; 1981 [1955-1956], 130-133; 1966 [1958-1960], 736; 1986 [1959-1960], 134; 2004 [1962-1963], 312; ongepubliceerd [1971-1972], les 08-12-1971). In het midden van de zeventiende eeuw begonnen vrouwen, in de beslotenheid van de Parijse salons, ondereen niet alleen een hele nieuwe psychologie van hun liefdesleven tot in zijn meest verfijnde nuances en vertakkingen in kaart te brengen (*Carte du Tendre*), maar daarvoor smeedden ze meteen ook nieuwe woorden en uitdrukkingen. De culturele betekenis van de *précieuses* is niet te onderschatten: heel wat van hun taalcreaties werden achteraf gemeengoed in de spreektaal. Men zou nu kunnen stellen dat ze, als literaire beweging, een soort proeve van institutionalisering vormen van wat vrouwen volgens Lacan eigenlijk op elk moment in de geschiedenis ongemerkt hebben gedaan en nog altijd doen – institutionalisering die overigens een bijzonder kort leven was beschoren, amper zes jaar, en die voor de rest ook weinig tot geen emancipatorische betekenis voor de vrouw heeft gehad.

Een andere vorm van institutionalisering van die vrouwelijke creativiteit in verhouding tot de taal, die al permanent is dan de *précieuses* maar tevens dubbelzinniger want (nog) meer door het mannelijk discours gemedieerd, ziet Lacan, meteen al in *Séminaire V*, in de komedie (1998 [1957-1958], 134). In een bepaald opzicht kan die komedie beschouwd worden als een opstand van de vrouwen tegen de gegeven, zeg maar heersende mannelijke taal. Het in se mannelijk onbewuste doet de taal 'zin' krijgen, brengt die tot leven. De komedie toont dan hoe vrouwen die taal zinloos maken, of eigenlijk in haar oorspronkelijke zinloosheid herstellen. Wat, met Lacans woorden, erop neerkomt dat het *Es* of de drift de taal als het ware weer gaat koloniseren, verwringen, uiteenhaken (*prise de possession du langage par le ça*).²

Uiteindelijk is dit ook een treffende definitie van wat Lacan, tegen het eind, detail (*lalangue*) noemt. Dat is een taal die niet de zin (*sens*) viseert, via metaforen, maar die het genot (*jouissance*) in de equivoque van het gesproken woord blootlegt, door de verschillende wijzen waarop dit kan geschreven worden, bijvoorbeeld door de mogelijkheid om een gehoord woord als een grammaticale zin te schrijven (Jonckheere, 2010).

3. Één tekst: de grote articulaties van “Propos directifs”

Nu we de drie belangrijkste articulaties van Lacans onderwijs over de vrouwelijke seksualiteit in kaart hebben gebracht, met haar verhouding tot de symbolische fallus, het fantasmatische object *a* en het Ander genot, en we de teugels enigszins in handen lijken te hebben, met de twee leidraden van Freuds remming tegenover het verlangen van de vrouw én de quasi-manische taalscheppingsdrang der vrouwen, kunnen we, tot slot, nog even de probleemstelling van “Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine” proberen te verhelderen.

“Propos” situeert de studie van de vrouwelijke seksualiteit in de geschiedenis van de psychoanalyse. Mijlpaal daarin is het moment waarop Freud de castratie door de vader centraal stelt. Met als gevolg, daar kunnen we niet omheen, dat er vanaf dan eigenlijk nog weinig nieuws over het genot bij de vrouw te rapen viel. In de sporen van Melanie Klein, en onder de hoede van Ernest Jones, zijn dan vooral de analytica's, reeds tijdens Freuds leven, beginnen zoeken naar de impact van de moeder en haar lichaam, van de frustratie door de moeder dus. Dat heeft een keur aan partiële theorieën over de preoedipale componenten van de

² Het is niet alleen tegen de zin van dat mannelijk discours *as such* dat de vrouw, als reële, protest aantekent, maar ook, en misschien wel in eerste instantie, tegen haar reductie, door dat discours, tot imaginaire fallus van de man

vrouwelijke seksualiteit opgeleverd. Gemeenschappelijk daaraan is het verlaten van de anatomie en het puur genetisch redeneren. In de plaats van de anatomie krijgen we biologische mythes. Het meisje zou haar vagina nog vroeger 'intiem' moeten 'kennen' dan dat ze geslachtsverschil via de penis ziet. Een andere vorm van biologisering is de referentie naar ergens een aangeboren biseksualiteit – waarbij dan één van de twee kanten onderdrukt moet worden, wat Freud al een psychologisering noemde. Tweede probleem is dus het puur genetisch perspectief. Daardoor moet de fallus niet alleen de vagina naast zich dulden, maar hij wordt bovendien ook nog eens kleiniaans opgezet met de eerder 'ontdekte' moederborst. Resultaat van dat alles is dat de fallische fase, en de castratie, bij het meisje tot een secundaire formatie gedegradeerd worden. En dat men geen zicht kan krijgen op de specificiteit van het verlangen van de vrouw.

Om die impasse te doorbreken stelt Lacan voor om eerst en vooral terug te keren tot het freudiaanse uitgangspunt van de primaire, uiterlijk zichtbare geslachtskenmerken – die inderdaad enkel kant man te zien vallen. Maar dan moet men wel beseffen, waarschuwt Lacan, dat die penis ook door het jongetje ervaren wordt als van de orde van de *phanères*. Dat betekent dat die penis niet ervaren wordt als wezenlijk deel van het lichaam, maar als het ware als daarop geplakt, wat meteen impliceert dat hij daarvan in principe 'detacheerbaar' is – net zoals de nagels, het haar, de tanden ... Men zou kunnen zeggen dat de penis 'voorgeperforeerd' is en op die manier tot castratie noodt. Het is in elk geval tegenover dat welles nietes van die penis, en dus niet vanuit een of andere biologie of fysiologie, dat de libido zijn weg moet kiezen. En dat zowel voor een man als een vrouw. Zo stelt Lacan in "Propos".

Naast die terugkeer tot Freuds anatomisch uitgangspunt moet er ook weer geluisterd worden naar wat vrouwen zelf zeggen, in de kliniek, in de vrije associatie, over de dialectiek tussen liefde en verlangen. En dus niet alleen meer naar de theorieën waarmee analytica's een eind aan hun eigen analyse hebben gemaakt. Slechts van daaruit kan de psychoanalyse zich immers gaan afvragen hoe dergelijke dialectiek tot een vorm van genot kan leiden, bijvoorbeeld in de coïtus. Een vraag die maar formuleerbaar wordt én een kans op een 'oplossing' kent, als we, met Lacan, terugkeren tot het freudiaanse castratiecomplex vanuit de vader én dat conceptualiseren als de symbolische fallus.

Uit dat gekissebis over de fallische fase bij de vrouw én zijn daaruit voortspruitende poging tot conceptualisering van de symbolische fallus, trekt Lacan dan een soort tweeledig besluit. Die fallus komt inderdaad een sleutelfunctie in de seksualiteit van de vrouw toe. Maar anderzijds stelt hij zich, meteen al in het begin van "Propos", in de sleutelpassage van dat geschrift (1966 [1958-1960], 730), toch ook meteen de kritische vraag of die fallus – met een verwijzing naar Freuds bekende beeldspraak – "dan alles draineert van wat zich bij de vrouw aan driftmatigs kan manifesteren?"

Dit betekent dat Lacan reeds in 1958 suggereert dat er een onderscheid moet gemaakt worden tussen een kliniek van de symbolische fallus en een die daaraan voorbijgaat. Die vraag stelt zich eerst en vooral in verband het zogenaamde 'moederinstinct'. Valt dat nog onder de symbolische fallus? Deel VII van "Propos" (1966 [1958-1960], 730-731) haalt dan nog een aantal andere postfreudiaanse mythes (*méconnaissances et préjugés*) aan, waarvan wij dan weer durven suggereren dat ook die mogelijks even zoveel punten afdekken die niet door de symbolische fallus zijn gedekt: de miskennis van de vagina bij de vrouw, waarbij de vagina niet psychisch bezet is en dus als het ware 'gescotomiseerd' wordt; wat het mannelijk fantasme het vrouwelijk masochisme noemt; het fantasme van inbreuk op de lichaamsgrenzen en het daarmee samenhangend vaginisme.

Anderzijds zijn er twee klinische problemen waarmee Lacan, dankzij zijn herformulering van het castratiecomplex in termen van de symbolische fallus, wel iets anders lijkt te kunnen aanvangen dan Freud: de frigiditeit en één vorm van vrouwelijke homoseksualiteit.

Van de frigiditeit suggereert Lacan dat die, in de neurose, misschien wel structureel is, zeker in haar voorbijgaande vorm (1966 [1958-1960], 731). Alsof elke neurotische vrouw minstens een frigide passage moet kennen; geen vrouwelijke seksualiteit zonder frigiditeit, toch niet in de neurose. Maar in die frigiditeit zou een analyse, die de plaats en de functie van de symbolische fallus kent, binnen de overdracht wel beweging kunnen brengen.

Ook die vorm van vrouwelijke homoseksualiteit, waarin een vrouw, naar het model van de hoofse

liefde, een andere vrouw in de positie van imaginaire fallus zet, zou van daar uit analyseerbaar worden. Paradigma is weer de jonge homoseksuele – waarmee Freud, bij gebrek aan een lacaniaanse conceptualisering van de castratie als de symbolische fallus, wel in de clinch moest gaan (Freud 1960 [1920]; Lacan 1994 [1956-1957], 121ev). Ik wil benadrukken dat het hierbij inderdaad maar om één gestandaardiseerde vorm gaat – en dat we ons inderdaad kunnen afvragen of die de hedendaagse versplintering van de vrouwelijke homoseksualiteit, in al haar *queer* vormen, nog volledig dekt. Bijaldien lijkt die ons ook niet meteen iets te zeggen over wat Lacan, op het einde van “Propos”, de ‘latente vrouwelijke homoseksualiteit’ (1966 [1958-1960], 736) noemt en waarvan hij oppert dat die, in tegenstelling tot de mannelijke, wél tot iets nieuws in het sociale zou kunnen leiden – via het taalscheppend vermogen van vrouwen ondereen, naar het model van de fameuze *précieuses*?

Bibliografie

- Bonaparte, M. (1935). Passivity, Masochism and Feminity, in: *International Journal of Psychoanalysis*, XVI, pp. 325-333
- Deutsch, H. (1930). The significance of masochism in the mental life of women. In: *International Journal of Psychoanalysis*, XI, pp. 48-60.
- Fenichel, O. (1936). Die symbolische Gleichung: Mädchen—Phallus, in: *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, XXII, pp. 299–314
- Freud, S. (1960 [1920]). Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität, in: *Gesammelte Werke*, XII, Frankfurt/Main: Fischer, 271-302.
- Freud, S. (1960 [1931]). Über die weibliche Sexualität, in: *Gesammelte Werke*, XIV, Frankfurt/Main: Fischer, 517-537.
- Freud, S. (1960 [1933]). *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (XXXIII: Die Weiblichkeit), in: *Gesammelte Werke*, XV. Frankfurt/Main: Fischer, 119-143.
- Horney, K. (1924 [1922]). On the genesis of castration complex in women. In: *International Journal of Psychoanalysis*, 5, pp. 50-64
- Jonckheere, L. & Lysy, A. (2009). Theoretisch Seminarie in Lacans onderwijs: “Dochter, Moeder, Vrouw: actualiteit van ‘Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine’ (1958). Transcriptie van de eerste bijeenkomst (door Glenne Strubbe) op 26 september 2009, in: *sKRIPtA*, 13, 53-75.
- Jonckheere, L. (2010). Naar een equivoque interpretatie, in: *iNWiT*, 6, pp. 159-184.
- Jones, E. & S. Freud (1993 [1908-1939]). The complete correspondence (ed. Paskauskas A), London: Belknap Press
- Jones, E. (1933). The phallic phase. In: *International Journal of Psychoanalysis*, XIV, pp. 1-33.
- Jones, E. (1935). Early female sexuality, in: *International Journal of Psychoanalysis*, XVI, pp. 263-273.
- Jones, E. (1948 [1927]). Die erste Entwicklung der weiblichen Sexualität, in: *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, pp. 11-25 (The early development of female sexuality (In: *Papers on Psycho-Analysis*, Maresfield reprints, pp. 438-451).
- Lacan, J. (1966 [1949]). Le stade du miroir comme fondateur de la fonction du je. In: *Écrits*, Paris: Seuil, pp. 93-100
- Lacan, J. (1966 [1957b]). D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose. In: *Écrits*. Paris: Seuil, 1966, 531-583.
- Lacan, J. (1966 [1958]). La signification du phallus. Die Bedeutung des Phallus, In: *Écrits*, Paris: Seuil, pp. 685-695.
- Lacan, J. (1966 [1958-1960]). Propos directifs pour un Congrès sur la sexualité féminine, In: *Écrits*, Paris: Seuil, pp. 725-736
- Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (1974 [1973]). *Télévision*. Paris: Seuil.

- Lacan, J. (1975 [1953-1954]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre I, Les écrits techniques de Freud*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre XX, Encore*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (1978 [1954-1955]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre II, Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique psychanalytique*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (1981 [1955-1956]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre III, Les psychoses*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (1986 [1959-1960]). *Le Séminaire Livre VII (texte établi par J.-A. Miller): L'éthique de la psychanalyse*, Paris: Seuil
- Lacan, J. (1994 [1956-1957]). *Le Séminaire Livre IV (texte établi par J.-A. Miller): La relation d'objet*, Paris: Seuil
- Lacan, J. (1998 [1957-1958]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre V, Les formations de l'inconscient*. Paris: Seuil.
- Lacan, J. (2001 [1975]). Joyce le Symptôme. In: *Autres écrits*, Paris: Seuil, pp. 565-570
- Lacan, J. (2004 [1962-1963]). *Le Séminaire Livre X (texte établi par J.-A. Miller): L'angoisse*, Paris: Seuil
- Lacan, J. (niet gepubliceerd [1961-1962]). *Le Séminaire Livre IX : L'identification*
- Lacan, J. (niet gepubliceerd [1964-1965]). *Le Séminaire, Livre XII, Problèmes cruciaux pour la psychanalyse*.
- Lacan, J. (niet gepubliceerd [1971-1972]). *Le Séminaire, Livre XIX, ou pire*.
- Lacan, J. (2001 [1969]). Note sur l'enfant. In : *Autres écrits*, Paris: Seuil, pp. 373-374
- Miller, J.-A. (1997 [1992]). Des semblants dans la relation entre les sexes. In: *La Cause freudienne*, 36, pp. 7-16.
- Rivière, J. (1929). Womanliness as a masquerade, in: *International Journal of Psychoanalysis*, pp. 303-313
- Van Compernelle, E. (2011). Joan Rivière, in: iNWiT, 7,
- Vander Vennet, L. (2011). Vrouwelijk masochisme, in: iNWiT, 7
- Bijdrage over vrouw vanuit Sém XX in dit nummer?